

MÉSZÁROS TAMÁS

Prokopios „párhuzamos életrajzainak” irodalmi előképeihez*

A V. században működő kaisareiai Prokopios *Titkos történet* (görög címén *Anekdota*) című műve a korai bizánci historiográfia talán legrejtélyesebb darabja.¹ A töredékesen hagyományozott szöveg lehetőség szerinti helyreállítása már önmagában is kiváló filológiai teljesítménynek számított a maga idejében,² ahogyan számos egyéb részprobléma megoldása mellett komoly eredményként értékelhetjük a szerzőség kérdésének tisztázását vagy a mű keletkezési idejének megállapítását.³ Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kis írás már nem rejteget több titkot az olvasók előtt. Változatlanul bizonytalan – már az antikvitásban is az volt – a *Titkos történet* műfaji besorolása, nem világos az sem, hogy egyáltalán egységes műről van-e szó, s ha igen, hogyan épül fel ennek a műnek a szerkezete, de természetesen nemcsak formai, hanem tartalmi jellegű problémák is megválaszolásra várnak. A tudományos közvélemény túlnyomó többsége ugyanis hosszú időn át képtelen volt elfogadni, hogy a prokopios-i életmű többi darabjának, a klasszikus történetírás legjobb ha-

* A tanulmány az OTKA PD 104876 jelzetű pályázat, valamint a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült. A tulajdonnevek átírása a görög formát követi.

¹ A szöveget a továbbiakban Kapitánffy István kiváló magyar fordításában idézem: Prokopios: *Titkos történet*. Budapest, 1984.

² A mű első kéziratát csak viszonylag későn, 1623-ban találták meg a vatikáni könyvtárban. Ez az oka annak, hogy a korábbi Prokopios „összkiadások” az *Anekdota*t nem tartalmazzák. Az *editio princeps* ennek megfelelően: *Procopii Caesariensis Anekdota primus edidit, Latine reddidit, notis illustravit Nicolaus Alemannus*. Lugduni, 1623. Csakhogy Alemannus a szöveg megállapításánál mindössze két vatikáni kódexet és egy szemelvényes gyűjteményt vett figyelembe. A manapság legfontosabbnak tartott párizsi kézirat (*Parisinus suppl. graec. 1185*) mellett nem látta a szöveg elejét hozzátéveleg ép formában egyedül tartalmazó *Ambrosianus A 182* jelzetű kódexet sem. Ráadásul a szöveget – számos későbbi társához hasonlóan – erkölcsi megfontolásból maga is tovább csonkította. A korábbi kiadásokban tapasztalt szövegkritikai egyenetlenségek kiküszöbölésére, a tévedések és problémák megoldására Jakob Haury nyújtott megnyugtató választ, aki több fontos rész tanulmány publikálása mellett elkészítette a ma is mértékadónak számító kiadását: *Procopii Caesariensis Opera omnia I–IV*. Recognovit J. Haury. Lipsiae, 1905–1913. (Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth. Lipsiae, 1962–1964.) Az *Anekdota* a Haury–Wirth harmadik (III/1.) kötete.

³ A régebbi irodalom tömör összegzését lásd: Teuffel, Wilhelm S.: *Studien und Charakteristiken zur griechischen und römischen Litteraturgeschichte*. Leipzig, 1889. 267–279., valamint Rubin, Berthold: *Prokopios von Kaisareia*. PWRE XXIII (1957) 273–599. Újabban: Cameron, Averil: *Procopius and the Sixth Century*. London, 1985.; Greatrex, George: *The Dates of Procopius' Works*. BMGS 18. (1994) 101–114.; Greatrex, George: *Recent Works on Procopius and the Composition of Wars VIII*. BMGS 27. (2003) 45–67.; Kaldellis, Anthony: *Procopius of Caesarea*. Philadelphia, 2004.

gyományait idéző, *A háborúk* címet viselő monumentális mű nyolc könyvének és a birodalom nagyszabású megújításának emléket állító *Épületek* című dicsőítő iratnak a főszereplői, valamint a *Titkos történet* helyenként nyomdafestéket is alig tűrő támadásainak célkeresztjében álló alakok egy és ugyanazon személyek. A fenntartások érthetők. A korábban dicsfényben tündöklő, már-már angylaszárnyakkal ábrázolt figurákról egyszer csak lekopott az aranymáz, alóla pedig csúf ördögpata bukkant elő. A változás leginkább Iustinianos császár esetében szembetűnő. Mindaz, amit Prokopios korábban ismert műveiben Iustinianos személyéről és uralkodásáról írt, nagyban hozzájárult a császár kedvező megítéléséhez. Az általa megformált Iustinianos-kép, a Római Birodalom hajdani nagyságát helyreállítani kívánó, törvényalkotó, keresztény uralkodó képe – finoman szólva is – sötétebb árnyalatokkal gazdagodott a *Titkos történet* ecsetvonásainak köszönhetően. De Prokopios a többieket sem kíméli. Az még hagyján, hogy a közutálatnak örvendő Theodóra császárnőről – szinte szó szerint – lerántja a leplet, de Belisariosnak sem marad adása, aki a *Titkos történet*ben már nem a birodalom ellenségeit legyőző, ünnepelt hadvezér, hanem csak egy önállóságra képtelen papucsférj, sőt, mellékesen megkapja a magáét a korábbi császár, Iustinos is, akiről kiderül, hogy nem más, mint egy felkapaszkodott, analfabéta illír parasztleány. Hogy mennyiben tekinthetjük valósnak a *Titkos történet* Iustinianosra, Theodórára és a többi szereplőre vonatkozó állításait, egyszerűen történeti szempontból hiteles-e a mű, nem minden esetben dönthető el. Manapság az egyes művek közti látszólagos és valós el-
lentmondások hangsúlyozása helyett inkább az egység kiemelése tűnik fontosabbnak, hiszen mindhárom mű ugyanazt a történetet meséli el – csak más-más szempontból és más-más stílusban. A következőkben mindössze egyetlen kérdéssel foglalkozunk, mégpedig az-
zal, hogy milyen irodalmi műfajok, előképek és szerzők lehettek hatással Prokopiosra a *Titkos történet* megírásakor.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, mi az, ami manapság a *Titkos történet* esetében *consensus philologorum*-nak tekinthető. A lista nem túl hosszú. A kutatásban elfogadott, hogy (1) a *Titkos történet* a kaisareiai Prokopios műve;⁴ (2) Kr. u. 550 után keletkezett,⁵ és (3) szerkezete nem egységes.⁶ Számunkra ezúttal leginkább az utóbbi megállapítás szolgálhat

⁴ Az életmű egyes darabjai közti stílárius hasonlóságok, a keresztutalások és egyéb érvek előtt meghajolva még a Prokopios szerzősége ellen leginkább hadakozó kutatók is letették a fegyvert. Jó példa erre John Bagnell Bury, aki monumentális művének első kiadásában (*A History of the Later Roman Empire*. London, 1889. II. 359. skk.) még mereven cáfolja, második kiadásában (London, 1923. II. 424.) viszont már elfogadja Prokopios szerzőségét. Vö.: Haury, Jakob: *Zur Beurteilung des Geschichtsschreibers Procopius von Cäsarea*. München, 1896. 37–46.; Kumaniecki, Kazimierz: *Zu Prokops Anekdoten. Das rhythmische Klauselgesetz in den Anekdoten und die Echtheitsfrage*. BZ 27. (1927) 19–21.; Haury, Jakob: *Prokop verweist auf seine Anekdoten*. BZ 36. (1936) 1–4.

⁵ Prokopios művében négy alkalommal egyértelműen kijelenti, hogy a szóban forgó sorokat Iustinianos uralmának harminckettedik évében írta. Kérdés azonban, hogy melyik évtől számítjuk Iustinianos uralkodásának idejét, a hivatalosnak tekinthető 527-től, vagy már az előd és nagybácsi, Iustinos trónra lépésétől, 518-tól. Az utóbbit támogatja, hogy a *Titkos történet*ben valószínűleg nincs utalás 550 utáni eseményre, s Prokopios maga is többször céloz arra, hogy a tényleges hatalom már Iustinos alatt is Iustinianos kezében volt. A kérdés áttekintéséhez vö.: Scott, Roger: *Justinian's Coinage and the Easter Reforms, and the Date of Secret History*. BMGS 11. (1987) 215–221.; Evans, James Allan: *The Dates of Procopius' Works: A Recapitulation of the Evidence*. GRBS 37. (1996) 301–313.; Croke, Brian: *Procopius' Secret History: Rethinking the Date*. GRBS 45. (2005) 405–431.; Kaldellis, Anthony: *The Date and Structure of Prokopios' Secret History and His Projected Work on Church History*. GRBS 49. (2009) 585–616.

⁶ A *Titkos történet*et hagyományosan három részre szokás tagolni (zárójelben a Haury-féle kiadás fejezetszámait). Az első nagyobb egység Antónina és Belisarios viselt dolgai mutatja be (1–5), a

kiindulópontként, amennyiben a szerkezet – már ha a *Titkos történet* kapcsán beszélhetünk egyáltalán bármiféle szerkezetéről – nagyban befolyásolja a műfaj kérdését is. Ennek megfelelően a továbbiakban nem foglalkozunk a mű második felével (18–30), amely az előző részekről mind felépítésében, mind nyelvezetében élesen eltér. A szerző itt következetesen áttekinti a zsarnoki uralom „eredményeit”: először sorra veszi az uralkodó „istentelen viselkedése” miatt bekövetkező természeti katasztrófákat (18), majd ismerteti a felduzzasztott hivatali *apparatus* által elkövetett gazdasági visszaéléseket (19–22), aztán tételesen beszámol az egyes társadalmi csoportok ellen elkövetett bűnökről (23: földbirtokosok; 24: katonaság; 25: kereskedők és kézművesek; 26: városi értelmiség), végül az összegzés azzal zárul, hogy Prokopios néhány kisebb terület (postaszolgálat, hírszerzés, tevetartás) elhanyagolása miatt marasztalja el Iustinianost (30). A második rész tehát – tartalmi és nyelvi szempontból egyaránt – leginkább egy politikai röpirat stílusára emlékeztet, önmagában ugyan egységes és kidolgozott, de a korábbi részekhez mindössze a támadó hangvétel kapcsolja. Ami az egészen más hangulatot árasztó, helyenként szenzációhajhász – és kétes hitelességű – beszámolókat sem nélkülöző első rész (1–17) történeti áttekintésének műfaját illeti, mivel annak meghatározásában az antik források nem sokat segítenek,⁷ legjobban tesszük, ha magához a szöveghez folyamodunk.

A szerző szándékairól, a mű megírásának okáról és céljáról, módszertani elveiről történeti tárgyú művekben hagyományosan a bevezető fejezet, a *prooimion* tanúskodik. Ezúttal sincs másképp. Prokopios saját bevallása szerint (1, 1–10) hiteles és igaz tudósítást kíván közölni Iustinianos császár uralkodásáról, ezúttal részletesen feltárva azt is, amit korábban félelemből elhallgatni volt kénytelen. A vállalkozás komoly veszélyekkel jár, ugyanis az eljövendő zsarnokok követendő példát találhatnak a császár és udvara gaztetteiben. Ráadásul a szerző is sokat kockáztat. Történetírói hitelességének elvesztésén túl a fejével játszik, hiszen lelepleződése esetén – nem kétséges – a legkeservesebb halálnemmel kell lakolnia. Ugyanakkor a mű megírása mellett is nyomós érvek szólnak: Iustinianos ördögi jellemének leleplezése visszatartó erőt is jelenthet a későbbi uralkodók számára, amely megakadályozza őket hasonló tettek elkövetésében, a mindenkor alattvalók pedig abból meríthetnek erőt, hogy minden bűn előbb-utóbb elnyeri méltó büntetését.

második rész Theodóra és Iustinianos származásával, jellemével és gaztetteivel foglalkozik (6–17), míg a harmadik, befejező rész erősen kritikus hangon ismerteti a iustinianosi politika adminisztratív és gazdasági intézkedéseinek a társadalom minden rétegére gyakorolt negatív hatását (18–30). Az egyes részek műfaját, célját és jellegét illetően nincs egységes álláspont. Vö.: Adshead, Kate: *The Secret History of Procopius and Its Genesis*. Byzantion, 63. (1993) 5–28.; Signes Codoñer, Juan: *Prokops Anekdota und Iustinians Nachfolge*. JÖB 53. (2003) 47–82. Magunk másutt a *Titkos történet* kettősségét hangsúlyoztuk: míg az első rész befejezetlen és kidolgozatlan invektíva (1–17.), addig a második rész egységes, jól megszerkesztett politikai röpirat, Iustinianos politikájának részletes kritikája (18–30.). Mészáros, Tamás: *Notes on Procopius' Secret History*. In: Juhász, Erika (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Budapest, 2013. 285–304.

⁷ A művet – így műfaját is – szinte a teljes bizánci történeti hagyomány szó nélkül hagyja. Először a 10. századi Suda lexikon tesz a *Titkos történet* műfaját érintő megállapításokat (s. v. Prokopios): „Prokopios Kiadatlan írásnak (NB: az Anekdota szó jelentése eredetileg körülbelül: ki nem adott írás) nevezett könyve Iustinianos császárnak, feleségének, Theodórának, továbbá magának Belisariosnak és a hitvesének gáncsolását (psogos) és kigúnyolását (kómódia) tartalmazza.” A későbbi szerzők közül egyedül a 12. századi (!) Niképhoros Kallistos említi a *Titkos történetet* – cím nélkül (Hist. Eccl. XVII, 10): „Negyedik műve ellenkezője mindannak, amit Iustinianos dicséretére mondott (antirrhésis), és mintha egyféle visszavonása (palinódia) lenne korábbi tévedéseinek.”

Prokopios afelől sem hagy kétségben minket, hogy milyen formát választott a császári udvar üzelmeinek feltárásához. A bevezetőben ugyanis *expressis verbis* kimondja, hogy „*az újabb, nehéz és rettenetesen kemény küzdelem Iustinianos és Theodóra életének leírása*” (1, 4) lesz, vagyis műfaját tekintve a *Titkos történetet* – vagy legalábbis annak első felét – szerzője életrajznak szánja. Tekintsük hát mi is annak! Annál is inkább, mert nem holmi egyszeri elszólással van dolgunk: az életrajzi toposzok a mű első felében mindvégig jól kitapinthatók. Ráadásul nemcsak „*Iustinianos és Theodóra összes alávaló tettei*” (1, 10) kerülnek ismertetésre. A császári pár viselt dolgai mellett megismerkedhetünk a kor legjelentősebb hadvezérének, Belisariosnak, valamint feleségének, Antóninának nem kevésbé tanulságos életrajzával is. Párhuzamos életrajzok – mondhatnánk Plutarchossal szólva –, annál is inkább, mert a párhuzamosság most egyszerre többféleképpen is fennáll (házaspárok, két férfi és két nő stb.). Ha tehát a *Titkos történet* irodalmi előképeit keressük, mindenekelőtt az antik életrajzi irodalom forrásvidékén kell vizsgálódnunk.

Az ókorban keletkezett filozófiai művek, történeti tárgyú munkák, szaktudományos iratok (földrajz, orvostudomány stb.) mellett az antikvitásban nagy népszerűségnek örvendő életrajzírás (*biographia*) műfajára is érvényes, hogy az ide tartozó műveket szépirodalomnak tekintjük. Antik mérce szerint az életrajz (görögül *bios*, elterjedtebb latin formájában *vita*) valamennyi formája – így az eltérő terjedelmű lexikon-szócikkek, a tudományos kutatáson alapuló esszék stb. – ugyanolyan megítélés alá, ugyanebbe a műfaji kategóriába esik.⁸ Köszönhetően a nagy számban fennmaradt görög és latin nyelvű életrajzoknak, mind a műfaj kialakulásának történetét, mind a *vita*-irodalom egyes alcsoportjait meglehetősen jól ismerjük.⁹ A szerzők között találunk ismert, nagyhatású *auctor*okat, de szerkesztettek életrajzokat a rétoriskolák törekvő tanulói vagy éppen a *scriptorium*ok névtelen napszámossai is. A műfaj szabályai meglehetősen lazák – már ha a rendkívüli változatosságot mutató *vita*-irodalom tarka kavalkádjában egyáltalán beszélhetünk bármiféle szabályrendszeréről. A számos alcsoport közül (*enkómion*,¹⁰ memoár,¹¹ önéletrajz,¹² fejlődési regény,¹³ történeti monográfia,¹⁴ irodalomtörténeti-esztétikai értekezés,¹⁵ filozófiatörténet¹⁶ és még hosszan

⁸ Vö.: Lesky, Albin: *Geschichte der griechischen Literatur*. Bern – München, 1971. 777–778.; Pelling, Christopher: *Biography*. In: Hornblower, Simon – Spawforth, Antony: *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford, 2003. 241–243.

⁹ A jelentős szakirodalomból külön figyelmet érdemel Leo, Friedrich: *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*. Leipzig, 1901.; Dihle, Albrecht: *Studien zur griechischen Biographie*. Göttingen, 1956.; Homeyer, Helene: *Zu den Anfängen der griechischen Biographie*. *Philologus*, 106. (1962) 75–85.; Cox, Patricia: *Biography in Late Antiquity*. Berkeley, 1983.; Momigliano, Arnaldo: *The Development of Greek Biography*. Cambridge – Massachusetts, 1993.; Hägg, Tomas: *The Art of Biography in Antiquity*. Cambridge, 2012.

¹⁰ Ide sorolható például Isokratés *Euagoras* című szónoki beszéde vagy Xenophón *Agésilaosa*.

¹¹ Például a Sókratés-tanítványok visszaemlékezései a mesterre: Xenophón *Memorabiliája*, Platón korai szókratikus dialógusai (elsősorban a *Sókratés védőbeszéde*).

¹² Legjelentősebb példája Platón intellektuális önéletrajza, a *Hetedik levél*, de itt említhetjük meg Cicero elvesztett politikai öngazolását (*De consulatu suo*), Xenophón önéletrajzi elemeket is tartalmazó *Anabasisát*, vagy – *ad absurdum* – a *Res gestae divi Augusti* szövegét.

¹³ Xenophónnak a Kyros perzsa nagykirály életét bemutató fiktív művét (*Kyropaideia*) az életrajzi irodalom egyik első példájaként szokás emlegetni.

¹⁴ Ilyen Curtius Rufus *Nagy Sándora* vagy Tacitus *Agricolája*.

¹⁵ Mint a Plutarchos művei között hagyományozott *Tíz szónok életrajza* vagy Markellinosz *Thukydides-esszéje*.

¹⁶ Ide sorolható szinte a teljes doxográfiai irodalom, melyből terjedelme miatt is kiemelkedik Dio-genész Laertios *Híres filozófusok élete és tanításai* című munkája.

sorolhatnánk) jelen alkalommal mindössze arra a – *par excellence* – életrajz-típusra kívánunk kitérni,¹⁷ melyet a szélesebb olvasóközönség általában az antik életrajzi irodalommal azonosít, és melyet a latinul író szerzők közül többnyire Cornelius Nepos¹⁸ vagy Suetonius,¹⁹ míg a görög anyanyelvűiek vonatkozásában Plutarchos életműve – mégpedig elsősorban a már emlegetett *Párhuzamos életrajzok* című gyűjtemény – testesíti meg.²⁰ Ez a politikai–etikai életrajz az a típus, ami irodalmi előképként a műfaj kora bizánci utóélete,²¹ így a *Titkos történet* vonatkozásában is legnagyobb valószínűséggel felmerülhet – legalábbis első látásra.

A politikai–etikai életrajzok esetében – és ebben bizonyára közrejátszik a fennmaradt anyag jelentős terjedelme is – már beszélhetünk valamiféle tudatosan alkalmazott szabályrendszerrel, amennyiben az említett szerzők igyekeznek eleget tenni bizonyos formai követelményeknek. Mindez leginkább az állandó elemek előfordulásában érhető tetten, melyeket egy szabályos életrajznak kötelezően tartalmaznia kellett.²² A főszereplő a műfaj ezen csoportjában kivétel nélkül uralkodó, hadvezér, államférfi. Neve egyben a mű címe is. A családjára, szüleine, születésére vonatkozó információk elengedhetetlen részei az életrajznak, bár az adatok közlésének formája változhat. Athéni hősök életrajzában például hagyományosan az apanév, a *phylé*, esetleg a *démos* neve szerepel a „kitöltendő rovatban”,²³ míg egy római császárnál ezek a részletek természetesen máshogyan jelennek meg. Az anya neve csak akkor ismert, ha azt valamilyen különleges körülmény indokolja,²⁴ máskülönben nem tartották feljegyzésre érdemesnek. Kevésbé volt fontos a születés pontos ideje: az életrajzok datálási kísérletei a megszokott kronológiai számításokat alkalmazzák (olympiai ciklus, hivatali társ, közismert történeti esemény, természeti katasztrófa stb.).²⁵ A főszereplő élete általában időrendben kerül ismertetésre, de a szerző gondolatmenetéből adódó kisebb változtatások elképzelhetők. Különösen fontos a gyermekkor, a neveltetés és a tanítómesterek személye.²⁶ Tanácsos az életút fontosabb állomásait anekdotákkal színesíteni,²⁷ a jel-

¹⁷ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy az irodalomtörténet a műfaj képviselői között nem szokott tudomást venni a tárgyalótermi szónoki beszédekről, bár az adott üggyel kapcsolatos beszámolók némely esetben hitelesen ábrázolják a beszélő és/vagy peres ellenfele életének történetét. Valamennyi attikai szónok életművében akad példa hasonlóra: többnyire nem nevesített, átlagos hétköznapi polgárok életéről tudhatunk meg adalékokat, de időnként ismert államférfiak, szónokok, közéleti szereplők (Démostenész, Aischinész, Meidias) más forrásból is ellenőrizhető biográfiai adatait is olvashatjuk – szónoki beszédekről lévén szó, nem akármilyen színvonalú megfogalmazásban. Vö.: Horváth László: *Bértollnok, agyafúrt kereskedő, és ami a legfőbb, egyiptomi*. In: Pap Levente – Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Közösség, kultúra, identitás*. Kolozsvár, 2008. 19–39.

¹⁸ Vö.: Geiger, Joseph: *Cornelius Nepos and Ancient Political Biography*. Wiesbaden, 1985.

¹⁹ Vö.: Steidle, Wolf: *Sueton und die antike Biographie*. München, 1951.

²⁰ Vö.: Lamberton, Robert: *Plutarch*. New Haven – London, 2001.

²¹ Általánosságban lásd: Kazhdan, Alexander: *Biography*. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford, 1991. 289.

²² Az alábbiakban Plutarchos *Perikléséből* vett példákkal kívánom szemléltetni az egyes jelenségeket.

²³ Plutarchos főhősének pontos megnevezése: Periklés, Xanthippos fia, Akamantis phyléből, Cholargos démosból.

²⁴ Periklés éppen anyjának, Agaristénak köszönhetően tartozik az előkelő Alkmeónida családhoz, apja nemzetsége kevésbé ismert.

²⁵ Periklésnél – nyilvánvalóan közismert adatról lévén szó – Plutarchos egyiket sem tartotta szükségesnek.

²⁶ Periklés tanítói között Plutarchos Damónt, Pythokleidést, az eleai Zénont és a klazomenai Anaxagorast említi név szerint – más kérdés, hogy tévesen.

²⁷ Periklés születése előtt anyja azt álmodta, hogy oroszlánt hoz világra.

lemzőnek tartott tulajdonságokat valamilyen színes történettel érzékeltetni.²⁸ A belső tulajdonságokhoz hasonlóan nem maradhat el a főhős külső tulajdonságainak, fizikai adottságainak rövid összegzése – különös tekintettel a „különleges ismertetőjelek”-re.²⁹ Magától értetődően nagy hangsúlyt kapnak a – többnyire kirívóan nehéz körülmények között, az ellenséges közvélemény és a szűk látókörű polgártársak akadályozása ellenére – véghez vitt „erényes tettek”, hiszen éppen ezek a cselekedetek mutatják meg, mi indokolta az életrajz megírását. A főszereplő halálának ismertetését általában tevékenységének értékelése, a kortársak véleményének idézése követi. Előfordul – főleg Plutarchosnál –, hogy a szerző nem bízta az olvasóra a tanulság levonását, hanem maga igyekszik – akár már menet közben – minél jobban kiemelni, hogy mi az, amit a legfontosabbnak kell tekintenünk.³⁰ Az elbeszélés hitelességének hatását erősíti a források (szerzők, művek vagy akár szöveghelyek) megnevezése.³¹

A fentebb bemutatott életrajzi típust *didaktikus vitának* nevezem. A didaktikus *vita* legfőbb jellemzője, hogy a szerző célja elsősorban nem ismeretek átadása vagy történetileg hiteles adatok közlése, hanem az, hogy az olvasó a példaképnek tekintett személy életrajzána megismerésén keresztül erkölcsi értelemben nemesedjen, maga is hősei tetteihez hasonló erényes cselekedeteket hajtson végre – vagy legalábbis törekedjen az erényre. Plutarchos ennek megfelelően „nem történelmet ír”,³² hanem az erkölcsi értelemben helyes viselkedéshez szolgálat mintákat közönsége számára. Az életrajzok megírására saját bevallása szerint az készítette, hogy „ami erkölcsileg jó, vonzóerőt gyakorol, tettvégyat ébreszt, és nem pusztán utánzással alakítja jellemünket, hanem felkelti elhatározásunkat az erényes tett végrehajtására is”.³³

A fentebb röviden ismertetett *formai* elemek – várákozásainknak megfelelően – szép számban megtalálhatók Prokopios művében is. A laza kronológiai rendben tárgyalt eseménytörténetből ezek alapján csakugyan szépen kibontható a főszereplők életrajza. Lássuk csak, kiről mit tudhatunk meg! A sorban elsőként tárgyalt szereplő – némileg furcsa módon – Belisarios felesége, Antónina. Származása enyhén szólva nem előkelő: apja és nagyapja egyaránt öszvérhajcsár volt, anyja pedig színházi szajhaként kereste kenyerét (1, 11). Már fiatalkorában feslett életet élt, több törvénytelen gyermeket is világra hozott, elmerült a varázslás és mágia világában (1, 12). Jellemző vonásai közül kiemelkedik hűtlensége, mely a már esküvéje előtt tudatosan elhatározott házasságtöréseiben mutatkozott meg, de az es-

²⁸ Periklész önuralmát példázza, hogy szó nélkül tűrte, amikor egy ellensége egész álló nap fennhangon gyalázkodva járt a nyomában, sőt miután besötétedett, saját szolgájával gondoskodott az illető biztonságáról.

²⁹ Ilyen jellegzetesség Periklész hosszúkás fejformája, mely a komédiaszerzők csipkelődésének tárgyául szolgált („hagymafejű”), ugyanakkor hozzájárult ahhoz is, hogy a – költőknél udvariasabb és elnézőbb szobrászok – Periklést mindig sisakkal a fején ábrázolják.

³⁰ Periklész esetében a szerző két erény, a kiegyensúlyozottság (*praotés*) és az igazságosság (*dikaiošyné*) kiemelését tartja fontosnak.

³¹ Plutarchosnál különösen jellemző vonás a források megnevezése: olykor a hivatkozott szöveg idézésével és a szöveghely megadásával. A *Periklész* forrásaira vonatkozó rekonstrukciót részletesebben lásd: Stadter, Philip A.: *A Commentary on Plutarch's Pericles*. Chapel Hill, 2010. LVIII–LXXXV.

³² Plutarchos: *Alexandros* 1: „...én nem történelmi művet írok, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, mert gyakran egy-egy jelentéktelen dolog, mondas vagy tréfás megjegyzés jobban megvilágítja valaki jellemét, mint a legnagyobb csaták, hadseregek, vagy ostromok.” A Plutarchos-szövegeket Máthé Elek fordításában idézem.

³³ Plutarchos: *Periklész* 2.

küszegés egyébként sem volt tőle idegen. Üzelmei takargatására varázshatalmát és Theodórával ápolt jó viszonyát használta fel. Tettei közül fogadott fiával, Theodosiosszal folytatott viszonya kapja a legnagyobb hangsúlyt (1, 15-től), de összességében „nem riadt vissza semmiféle büntől” (1, 14), mert „olyan volt a természete, mint a skorpióé” (1, 26).

Még rosszabb véleményt fogalmaz meg Prokopios a férjről, Belisariosról, aki – ne feledjük – a korábbi történeti műben egyértelműen pozitív hősként jelent meg. Származása és fiatalsága ezúttal nem kerül szóba: mindez valószínűleg ismert volt a közönség számára, ráadásul Prokopios látókörébe Belisarios mint érett hadvezér kerül. Annál több hangzik el jelleméről! A katalógus ijesztő: állhatatlanság (1, 23), ostobaság (1, 35), esküszegés több helyzetben (2, 13; 3, 30; 4, 41), gyávaság (3, 30), férfiatlanság (4, 22), kapzsiság (5, 4). Még katonai érdemei is háttérbe szorulnak, mert „fontosabb neki családi problémája, mint az állam létérdeke” (2, 21). Egészen megdöbbentő a felesége bosszújától rettegő férfi leírása, akiben „a férfi-önérzet utolsó szikrája is kialudt” (4, 25), és aki végül teljesen lealacsonyodva könyörög az életéért: „...két kezével átfogta a nő térdeit, a nyelve szüntelenül járt az aszszony egyik talpáról a másikra” (4, 30). Ezek után már-már hízogó az összértékelés: „balek volt” (5, 27).

Még ez is eltörpül azonban Theodóra leírásához képest – nem csoda, hiszen már első olvasásra szembetűnő, hogy Prokopios a birodalmat sújtó összes bajért legszívesebben őt hibáztatná. A császárnő származása a létező legalantasabb: apja cirkuszi medvevetető, anyja saját lányainak kerítője (9, 2–6). Már kisgyermekként romlott életet élt, fiatalságában városszerte ismert kéjnéként, majd feslett színésznőként vált hírhedtté (9, 9–14). Nem kívánt terhességeinek abortuszok sorozatával vetett véget (9, 19), fehérmájúsága mindenki előtt közismert volt.³⁴ Főbb jellemvonásai közé tartozott mindenekelőtt a kéjsóvárság (9, 16), a szemérmertlenség (9, 22), az engesztelhetetlenség (15, 1–5), valamint a kegyetlenség és gyűlölködés (15, 18). Antóninához hasonlóan ő is „mindig skorpióként viselkedett, mert szörnyű irigység volt benne” (9, 26). Végül a találó összegzés: „a világ szennye” (10, 3). A korábbi szereplőkkel ellentétben Theodórának a külső megjelenését is megismerhetjük: „Arcvonásai szépek, és egyébként is kellemes a külseje, csak a termete volt alacsony, és az arca sápadt, nem teljesen ugyan, csak a színe kissé sárgás. Tekintete mindig gőgöt és kevélységet fejezett ki” (10, 11). Ugyancsak újdonság az eddigiekhez képest, hogy Prokopios a császárnő átlagos napirendjét is hosszasan ismerteti (15, 6–9), bár a fürdőszobában töltött órák magas száma, a kései ébredés, az étkezésben tanúsított kifinomult ízlés az uralkodófeleségek között talán nem számít kirívó tulajdonságnak.

Nem kedvezőbb az összkép Iustinianos esetében sem. Prokopiosnak már a császár származását illetően is sikerül megdöbbentenie olvasóit, hiszen azt állítja, hogy Iustinianos édesapja a közhiedelemmel ellentétben nem Sabbatios, hanem – állítólag az anya saját bevallása szerint – egy valódi démon (12, 18), talán maga az alvilág fejedelme. Így máris érthető válik, honnan a mérhetetlen gonoszság! Fiatalságáról kevés szó esik, az is csak érintőlegesen: leginkább a butasága miatt könnyen befolyásolható császár, Iustinos unokaöccseként jelenik meg, aki – miközben tudatosan készül a hatalomátvitelre – az uralkodói jogkört a háttérből ténylegesen gyakorolja. Jellemzése jóformán bűnkatalógus: pazarló (8, 4–8), gonosz, befolyásolható (8, 22–30), állhatatlan (13, 10), „szélsőségesek védnöke” (7, 41–

³⁴ Nem meglepő, hogy a Theodóra szexuális szokásaira vonatkozó szókimondó részeket a korai kiadásokból egyszerűen kihagyták. Ahogy az *editio princeps*et jegyző Alemannus mondja: „...quae pars infamissimam Theodora educationem, vitam moresque continet, quam ut nos vertere sine rubore, sine stomacho non potuimus, ita neque lecturos alios putamus.”

42),³⁵ megbízhatatlan (13, 16), a színlelés nagymestere,³⁶ aki alapjában véve „megjelenésében és gondolkodásában barbár maradt” (14, 2), akinek még a hite sem valódi, hiszen csak „látszatra hitt szilárdan Krisztusban” (13, 4). Szembetűnő ugyanakkor az is, hogy Prokopios olyan esetekben sem bánik szörmentén Iustinianossal, amikor annak viselkedése pozitívumként is értelmezhető lenne. „Nem ivott, nem evett, nem aludt eleget, [...] s aztán éjnek évadján bolyongott a palotában” – írja róla több helyen is (12, 27; 13, 28). A táplálkozásban és az alvásban gyakorolt önmegtartóztatás az aszkéták, remeték és szentek tipikus erénye, de Iustinianos esetében mégis csak valamiféle gyanús, az átlagostól elütő különtség lesz belőle. Ugyanígy tekinthetnénk akár a kivételes munkabírás és felelősségtudat jelének, hogy a császár a titkárai helyett „maga fogalmazott úgyszólván mindent” (14, 5), de Prokopios ebben is csak önfejűséget és ostobaságot lát. Még a különben átlagosnak mondható külseje is kellemetlen emlékeket idéz fel benne. „Termete nem volt sem túlságosan magas, sem alacsony, hanem közepes, de nem volt ösztövére sem, hanem kissé kövér; az arca kerek volt és korántsem csúnya; pír borította még kétnapos böjtölés után is” – mondja róla Prokopios (8, 12). Majd mintegy mellékesen hozzáteszi (8, 13), hogy szinte tökéletesen hasonlított minden idők leggyűlöletesebb uralkodójára, Domitianusra, akinek „gonoszságával annyira torkig voltak a rómaiak, hogy élve szétszaggatták, de még ekkor is úgy érezték, ezzel még nem csillapították le iránta érzett gyűlöletüket”. Iustinianos tetteit többnyire a pénzszerzés motiválja, kapzsiságát rendkívüli találékonysággal, de kizárólag erőszakos módokon próbálja kielégíteni (eretnekek vagyonának elkobzása, hamisított végrendeletek, kikényszerített ajándékok). Egyszóval ő a „fő-fő tönkretevő” (6, 21).

A kép teljességéhez tartozik, hogy a zsák megtalálta a foltját. Iustinianos és Theodóra minden cselekedetet közösen hajtott végre, még akkor is, ha a látszat szerint ellenkező véleményen voltak (10, 13). Egyikük sem képzelhető el a másik nélkül: olyanok ők, mint a gonosz szellemek, mint „két vérszopó”, akik „emberi alakot öltöttek, és így, emberbőrbe bújt démonokként bajt hoztak az egész világra” (12, 14).

Mármost, ha vázlatos áttekintésünk végére érve visszapillantunk a didaktikus életrajzról mondottakra, megállapíthatjuk, hogy bár az ott felsorolt formai elemek (származás, külső és belső tulajdonságok, jellemző tettek, elbeszélést színesítő történetek) többsége ugyan megtalálható a *Titkos történet*ben is, azonban éppen a lényeg veszett el. Szó sincs immár követendő példáról, erényes tettekről, az olvasók elé mintaként állított szereplőkről. Sőt, minden éppen az ellenkezőjére fordul: a *Titkos történet*ben nincsenek hősök, csodálat is legfeljebb az ártatlan áldozatoknak jár, a támadó-leleplező hangvétel, az *invektíva* mindennél erősebb. A politikai–etikai életrajz tehát csakis formai szempontból szolgálhatott irodalmi előképül Prokopios számára. Másképp fogalmazva, Prokopios „történelmet ír”, még akkor is, ha ez a történelem életrajzi köntösben jelentkezik.

Mindez nem azt jelenti, hogy maga a műfaj nem volt ismert a korai bizánci szerzők körében. A *didaktikus vita* a bizánci irodalomban is továbbélt, csak éppen más néven és némileg módosult formában. A vértanúakták (*martyrion*) és a szerzetesek bölcs mondásait közreadó gyűjtemények (*apophthegmata patrum*) mellett ugyanis éppen a fenti sajátosságokkal jellemzett életrajz-típus lett – immár szentéletrajz néven – a harmadik ága a bizán-

³⁵ Az utalás arra vonatkozik, hogy Iustinianos a cirkuszi pártok, a kékek és a zöldek közéletet megfertőző megnyilvánulásait és köztörvényes bűncselekményeit hol anyagi megfontolásból támogatta, hol tétlenül tűrte.

³⁶ A színlelésre vonatkozó állítások (pl. 13, 1: „közvetlennek és szelídnek mutatkozott”) bennünk Tacitus *Annales*ének Tiberius-portróját idézik fel.

ciak között rendkívüli népszerűségnek örvendő *hagiográfia* műfajának.³⁷ A bizánci hagiográfia életrajzi vonulatában az antik előzményekhez képest mindössze egyetlen – igaz, mindent alapjaiban átható – változást regisztrálhatunk: a keresztény szemlélet megjelenését. A változás a hős személyét is érinti: a legyőzhetetlen hadvezér, a minden ellenségét uralma alá hajtó uralkodó helyébe szentéletű bölcsek és remeték lépnek. Ilyet azonban a *Titkos történet*ben elvéve sem nagyon találunk, ez a világ nem Prokopios világa.

Ha viszont egy másik irodalmi műfaj, nevezetesen a történetírás felől közelítve keressük a *Titkos történet* előképeit, mégpedig olyan történeti műveket vizsgálva, melyekben egy-egy szereplő életének bemutatása, tetteinek értékelése ha nem is önálló életrajzként, de a narratíva fontos részeként megjelenik, egészen közel kerülhetünk célkitűzésünk megvalósításához. Hogy Prokopios tökéletesen ismerte a klasszikus történeti hagyományt, nem lehet kérdés, hiszen a bizánci historiográfia, sőt a teljes bizánci irodalom egyik legfontosabb célja éppen ennek a klasszikus örökségnek a megszakítatlan fenntartása volt.³⁸

Érdekes tehát bevonnunk a vizsgálatba az antik életrajzi irodalomnak azt a mellékágát is, ahol a didaktikus *vitával* szembeni alapvető különbséget a szerző célkitűzése jelenti. A klasszikus historiográfia legkiválóbb képviselői ugyanis – első hallásra talán különösnek tűnhet – maguk is írtak életrajzokat. Mégpedig olyan életrajzokat, melyek formailag részben megfelelnek a didaktikus *vitáról* mondott szabályoknak,³⁹ ugyanúgy a fentebb bemutatott szempontok szerint ismertetik egy-egy híres hadvezér, államférfi, uralkodó életrajzát, csak hogy ezek az életrajzok általában nem olvashatók az olvasó erkölcsi felemelkedését elősegítő, az erényes élet megvalósításához a gyakorlatban is felhasználható útmutatóként. Az életrajz itt már csak eszköz, mely a narratíva nagyobb keretébe illesztve alkalmas lehet például arra, hogy egy-egy történeti esemény bekövetkeztét – vagy elmaradását – és lefolyását árnyalja, stilisztikai eszközként hozzájárulhat az eseménytörténet színesítéséhez is, vagy szolgálhat a szerző egy-egy állításának alátámasztására mind pozitív, mind negatív értelemben. A cél azonban mindig ugyanaz: az igazság bemutatása.

Hasonló életrajzra a klasszikus történetírói triász mindhárom képviselőjénél találunk példát. Hérodotosnak a görög–perzsa háborúk történetét kilenc könyvben ismertető monumentális tablójából például pontosan kibontható az athéni *tyrannos*, Peisistratos életrajza – bár ő a történet szempontjából legfeljebb lényegtelen mellékszereplő. Megismerjük életének valamennyi főbb eseményét: olvashatunk a származásáról, katonai sikereiről, politikai pályafutásáról, házasságairól, családjának sorsáról stb.⁴⁰ Némileg más hangsúlyokkal – elsősorban a politikai–katonai pályafutásra hegyezve ki a beszámolót – és más stílusban, de egy-egy szereplője kapcsán Thukydides is közöl – alkalmanként szónoki beszédek-

³⁷ A műfajról általánosságban és részletes kitekintéssel a régebbi szakirodalomra vö.: Krumbacher, Karl: *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches*. München, 1897. 176–185.; bőséges szakirodalommal: Beck, Hans-Georg: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München, 1959. 263–275.; vö. újabban: Kazhdan, Alexander – Talbot, Alice-Mary: *Hagiography*. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford, 1991. 897–899.; Kazhdan, Alexander – Ševčenko, Nancy: *Vita*. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford, 1991. 2180.

³⁸ Vö.: Hunger, Herbert: *On the Imitation of Antiquity in Byzantine Literature*. DOP 23/24. (1969/1970) 15–38.; Baldwin, Barry: *Greek Historiography in Late Rome and Early Byzantium*. Hellenica 33. (1981) 51–65.

³⁹ Mindössze néhány, vizsgálatunk szempontjából lényegtelen formai különbséggel számolhatunk: a terjedelem többnyire nagyobb, a cím nem a főhős neve stb.

⁴⁰ A Peisistratidákra vonatkozó Hérodotosz-szöveghelyek: I, 59–64; V, 55–94; VI, 35; VI, 102–107; VI, 121; VII, 6.

kel fűszerezett – életrajzi jellegű adalékokat.⁴¹ És Xenophón sem lóg ki a sorból: gondolkunk csak az *Anabasis* törbe csalt, majd kíméletlenül legyilkolt görög zsoldosvezéreinek tömör életrajzára (II, 6, 1–30), vagy akár az ifjabb Kyros bemutatására és jellemzésére (I *passim*).

Ha tehát a szerző állításával összhangban Prokopios *Titkos történetére* mint az irodalmi életrajz műfajának egyik képviselőjére tekintünk – amit a mű első fele alapján meg is tehetünk –, akkor a források között (1) a didaktikus *vita* (formai eszköztár), (2) az invektíva (hangvétel és stílus), valamint (3) a történeti művekbe illesztett életrajzok (cél) jöhetnek számításba.

Nem beszéltünk arról a sokat vitatott kérdéstről, hogy mi készíthette Prokopiost a *Titkos történet* megírására. Magunk ezt nem látjuk megoldhatatlan problémának. Minden bizonnyal ugyanaz vezette Prokopios tollát, mint ami minden lelkiismeretes író hajjt: az igazság megörökítésének vágya.

⁴¹ Vö. például az Alkibiadésről szóló részeket (V–VI és VIII *passim*).